

АЖЫНИЯЗДЫН МУРАСЫНА ТААЗИМ...

Акматалиев Абдылдажан

*Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы
Тил жана адабият институту, академик*

Каракалпак элинин даңктуу уулу Ажынияз Казыбай уулунун ысымы дүйнөлүк адабиятта башкалар менен бир катар аталат. Бекеринен Ажынияздын чыгармалары 250 томдук “Дүйнөлүк адабияттын китепканасынан” орун алып жаткан жок. Ал түркмөндүн улуу акыны Махтумкули Фрагинин, өзбектин улуу акыны Алишер Навоинин, Азербайжан элинин улуу акыны Физулинин, перс акындары Хафиз менен Саадинин жана башкалардын чыгармачылык жактан шакирти боулуп саналат. Мына ошондуктан, чыгармачылык мазмун, тематика жана стилдик окшоштуктар, жанрдык формалар алардын ортосундагы таасирленүүнү көрсөтүп турат. Алсак, Махтумкули Фраги ырларын көбүнчө “мурабба” формасында жазат, башкача айтканда, аааб, вввг уйкаштыктарын колдонсо, Ажынияздын чыгармачылыгына да бул форма мүнөздүү. Бирок, Ажынияз бул формадан тышкары да “мухамес” (“мухаммас”) формасын кеңири пайдаланган экен.

Махтумкули Фраги менен Алишер Навоинин чыгармачылык шакирти дегенибиздин себеби, Ажынияз медреседе окуп, элди көп кыдырып, казак, түркмөн, араб, персид, чагатай тилдерин үйрөнүп, алардын ырларын жатка билген, эл арасында тараткан.

Маалыматтарга караганда ал 16 жашында Алишер Навоинин ырларын көчүрүп жазган экен.

Анын чыгармачылыгынын негизги булагы – бул турмуш. Башынан оор турмушту кечирген, көптү көргөн, элдин арасында болуп, кыйын жашоолоруна күбө болгон. Кунгард көтөрүлүшүнө катышып, туткунга түшүп, оор сыноолорду башынан өткөргөн. Элдин байлардан эзилиши, душмандардын баскынчылыгы, катаалдыгы, аял-балага, чал-кемпирге карабаган жырткычтыгы, айыл-кыштактардын тыптыйпыл болуп, күлү көккө сапырылышы Ажынияздын жүрөгүнө өчпөс так калтырган. Анын ыйын эч ким соорото албайт, көз жашын эч ким аарчий албайт, улам-улам жер которуп кетишин эч ким токтото албайт. Ажынияз – бунтар акын, ички дүйнөсүнүн кебелбестиги, мүнөзүнүн бекемдиги, туруктуулугу, кайраттуулугу анын коркпой, өлүмгө башын байлагандан кайра тартпай ошол мезгилдеги бийликке, душмандарга тайманбас каршылыгы ырларынан ачык-айкын байкалып турат.

Каракалпак элин майдаланбай, уруу-урууга бөлүнбөй биригүүгө чакырат. Ажынияздын ырлары прогрессивдүү идеяларга өтө жыш толгон. Эл намысын коргоого, эл-жерди сүйүүгө, жакшы жашоого умтулууга үндөө идеясы акындын чыгармаларынын эң башкы туу чокусу.

Ажынияз – филооф акын. Башка элдердин акындары сыяктуу эле өлүм-өмүр, кайгы-кубаныч, жарыктык-караңгылык, адамгерчилик-пендечилик, аалам маселелери боюнча да ой толгойт.

Ажынияз – лирик акын. Акындын жан дүйнөсүнүн сезимталдыгы сүйүүнү жана жаратылышты сүрөттөөдөн даана байкалат. Каармандын махабаты таза, ак пейил, тунук, бийик, ыйык. А жаратылыш кооз, сулуу. Ар бир акын Мекенин, анын “алтын” топурагын, жер-суусун кадырлайт, барктайт. Ажынияздын тагдырындагы оорчулуктар махабат сезиминетуш келгенде, ажайып табиятты көргөндө аз болсо да унутулат, ал ошого кубанат, сүйүнөт.

Ошентсе да, акындын жан дүйнөсүндө, менин баамымда, пессимисттик ойлор көбүрөөк басымдуулук кылгандай сезилет: өкүнүү, капалануу, кусалануу, сагынуу...

Ажынияз – каракалпак элинин жана ошондой эле түркмөн, казак боордош элдеринин оозеки чыгармачылыгын жакшы өздөштүргөн, аларга таасирленген. Өзгөчө казак эли менен карым-катышы түз болгондуктан, айтыш жанрына да басым жасаган. Айтыштагы суроолорго так жооп бериши, кайра суроо бериши, айтышып жаткан адамын сөздөн кармай билиши, айтышты логикалык жактан улоо, кеңири маалыматтуулук, ойдун масштабдуулугу, сөздүн көркөмдүгү ж.б. Ажынияздын жогорку деңгээлдеги чеберчилигин көрсөтүп турат.

Ажынияз – каракалпак жазма адабиятынын баштоочусу. Анын чыгармачылыгы адабий тилди калыптандырууда чоң роль ойногон.

Ар бир улуу акындын чыгармачылыгы бир элге эле эмес, жалпы, башка элдерге да таандык болот. Боордош кыргыз элине Ажынияздын ырлары өтө жакын. Бул элдердин жашоо-турмушунун ойлоо аң-сезиминин, каада-салттарынын, үрп-адаттарынын жалпылык окшоштуктарына жана географиялык жакындыгынан (каракалпак казак эли менен чектеш эмеспи, казактардын биз менен чектеш экендигин эске алып жатам) болот.

Биз эми конкреттүү түрдө айрым чыгармаларына токтолуп көрөлү.

“Бозатав” (“Bозataw”) лирикалык каармандын өскөн жери менен коштошуусу, ага болгон

арзуусу, ички дүйнөсүндөгү бугу, муну даана чагылдырылган.

Keter boldıq endi bizler bas alıp,
Xosh, aman bol, bizden qaldın, Bozataw.
Xoshlasalı qara kózge jas alıp,
Xosh, aman bol, bizden qaldın, Bozataw (114-б.).

Joq edim, bar boldım, kámala keldim,
Minip árebi atlar, dáwranlar súrdim,
Nanıńdı kóp jedim, ráhátin kórdim,
Xosh, aman bol, bizden qaldın, Bozataw (116-б.).

Туулган жерден айрылуу каарман үчүн өтө оор, аянычтуу. Ал жөн эле кетип кала албайт, бардыгын эстейт.

“Эр жигит башына иш түшсө да” аны көтөрө билүүгө чакырат. Душмандар кырды, жойду, сойду, бирок ар-намысты сактоо, эл-жерди коргоо ырдын негизги лейтмотивин түзөт. Бул ырды каракалпак элинин башынан кечирген тарыхы катары бааласа да болот.

Ал эми “Энелер” (“Analar”) деген ыры “көп азапты башынан кечирген”, адилетсиз заманга туш келген, жетим-жесирди көтөргөн, көз жашты төккөн мээримдүү энелерди даңктайт.

Analar, yıǵlamań kóz jastı tókip,
Kózindi yashlatıp, baǵrıńdı sókip,
Qayǵı-hásiret bilen hám narday shókip,
Jolga qarap, ǵam shekpeńiz, analar (122-б.).

Aǵash korki bolır gul ham japıraq,
Adam kórki-ráwisi – perzent, baq,
Yalganshıda óter boldın sıńıp saq,
Dúnyanıń gúli hám kórki analar (126-б.).

Ажынияздын “Көңүлүм менин” (“-----”) деген ырында табият бири-бирисиз кызыксыз, бири-бирин толуктап, кооздоп турары ачык сүрөттөлөт.

Ashıq – yarsız, búlbil – gúlsiz,
Kiyik – shólsiz, sona – kólsiz (130-б.).

Акындын жүрөгү бардык нерселерди жакын кабыл алат. “Сел болот” (“Sel boladı”) ыры дарт, армандан, күйүттөн жан дүйнөсүнө караңгылык каптап, көз жашы сел болорун чагылдырат.

Dártim artar dámbe dámdin,
Qutilmadım hárgiz ǵamdin,
Mádát istep, allam, sendin,
Kózde yashım sel boladı (134-б.).

Ажынияздын эл-жерин сагынган кусалык ырын “Бар бекен” (“Bar meken”) деген чыгармасынан окуйбуз. “Элимди көрөр күн келер бекен” – деп тилейт, самайт. Акындын ички сезими туйлайт, ошол күн бир күн келерине үмүттөнөт.

Өмүр-өлүм темасы “Fanıy sendan” ырында козголот. Дүйнөдө баары өтөт, өзгөрөт, жок болот, – дейт. Ал Махтумкули арман менен, Фирдоуси отуз беш жыл дастан жазган менен, Физули жана башкалар өтүү дейт.

“Болбос” (“Bolmas”) ыры – жамандык менен жакшылыктын ортосундагы айырмачылыкты көрсөтүү болуп саналат. Адам жакшы менен жаманды айырмалап билиши керек, жакшыдан тарбия алып, жамандан алыс болуш керектиги айтылат.

Yaqshınıń bir sózi máwánat tajı,
Yamannıń bir sózi záhárdin ashshı,
Gosh yigit dunyanıń bolsa qallahı,
Ol jigit úyinde mehmanı bolmas.

Yamana soz aytsań baqar iziná

Qulaq tutmaz hárgiz adam sóziná,
Besh-on kishi kán kórinur kóziná,
Yamannıń mehmangá húrmáti bolmas (320-б.)

“Өтөрсүң”, “Армандуу дүнүйө” деген философиялык ырлары кыргыздын Токтогул, Жеңижок сыяктуу акындарынын ырларына аябай үндөш болуп турат. “Киерге тон жок, минерге ат жок, Асманга учарга канат жок”, “Бул дүйнөнүн иши өлгөнчө бүтпөс, Калдың жүрөгүмдө, арман ай дүйнө”, “Арман менен бул дүйнөдөн өтөрсүң”, “Арман менен кайгыланып өтөрсүң” – дейт Ажынияз.

“Ажынияз менен Кыз Менештин айтышы” кыргыздардын кыз-жигиттин айтышындагы мазмунга окшоп кетет. Айтышкандар бири-бирин сындашат, тийишет, кайра жарашат, талашат, тамашалашат. Айтыш өтө көркөмдүү чыккан.

Ajiniyaz:

Toy bolsa qızıl tondı kiyermiseń,
Otına ashıqlıqtıń kúyermiseń.
Jılım qoy, jasım qırqta, arıw Meńesh,
Jasım sorap sen maǵan tiyermiseń?

Menes:

Xojeke, jasıń qırqta, jılıń qoydı,
Dúnyanıń qızıǵı tek ayt ben toydı,
Men saǵan tiyer edim, shınım menen,
Birewge áke-sheshem berip qoydı. (412-б.)

Жыйынтыктап айтканда, каракалпак элинин улуу акыны Ажынияз Косыбай уулу өзүнүн чыгармалары менен дүйнөлүк адабиятты байыткан. Акындын мурасына таазим кылабыз.